

Rättskipningen är byggande

Downloaded from: <https://research.chalmers.se>, 2021-09-24 13:38 UTC

Citation for the original published paper (version of record):

Bröchner, J. (2016)

Rättskipningen är byggande

Festskrift till Karsten Åström: 95-110

N.B. When citing this work, cite the original published paper.

FESTSKRIFT TILL
KARSTEN ÅSTRÖM

SÄRTRYCK

Juristförlaget i Lund
2016

JAN BRÖCHNER

RÄTTSKIPNINGEN ÄR BYGGANDE

Norm är ett centralt rättssociologiskt begrepp. Själva ordet norm har däremot inte väckt samma intresse, även om det ofta återfinns i författningar och myndigheternas bestämmelser. Går vi till byggområdet hittar vi Statens planverks första publikation, Svensk Byggnorm 67 (SBN 67), som utgjorde föreskrifter, råd och anvisningar utfärdade med stöd av byggnadsstadgan och ersatte BABS 1960, byggnadsstyrelsens tidigare anvisningar. Den kom att följas av SBN 1975 och SBN 1980. Normordet övergavs sedan plan- och bygglagen trätt i kraft 1987. I stället användes ”regler”. Konstruktionsreglerna är sedan 2011 ersatta av europeiska konstruktionsstandarder, eurokoderna.

Det rör sig om ett halvsekels termväxlingar, som utgör resultat av parallella språkliga utvecklingsprocesser¹ i olika länder. Två av de aktuella termerna, norm och regel, är i själva verket gamla byggmetaforer, som alltså kommit att beteckna byggbestämmelser. De återvände till sin gamla domän. Ordet standard, som kan tänkas bottna i fornfranskans *estander*, snöre, har en svagare ursprunglig bygganknytning, men i fråga om ordet kod (via franska *code*) vet vi med säkerhet att det återgår på latinets *codex*, en samling av trätavlor, och saknar alltså bygganknytning liksom balk i betydelsen samling av lagregler. Användningen av orden standard och kod är en följd av det sena 1900-talets svenska inordning i ett större europeiskt sammanhang, ungefär fyrahundra år efter att orden norm och regel tar sig in i Sverige söderifrån.

De senaste årtiondenas intresse för konceptuella metaforer, framför allt drivet av Lakoff och Johnson (1980), och tillämpningar i rättsliga sammanhang (Larsson 2012) har också skapat ett nyväckt intresse för kulturella metaforer och särskilt för olika metaforers uppkomst och utveckling (Allan 2008). Det handlar om ordstudier inriktade på semantiska förändringar.

Hur påverkar det omgivande samhället uppkomsten av kulturella metaforer? Den urgamla statsskeppsmetaforen, STATEN ÄR ETT SKEPP, förutsätter ett sjöfarande folk. Både norm och regel är egentligen byggmetaforer och utgår från att RÄTTSKIPNING ÄR BYGGANDE. Man kan formulera den sociolingvistiska

¹ Fenomenet låter sig jämföras med parallella normbildningsprocesser i samhället (Åström 1988).

hypotesen att de rättsliga byggmetaforerna har uppstått i samhällliga kris-situationer och präglats av personer med byggerfarenhet.

Här ska vi se närmare på den grupp av byggverktygstermer som överförs till lagsammanhang redan under antiken: vinkelhake, linjal, snöre, lod, passare. I första hand gäller det själva ordet *norm*, från början i betydelsen vinkelhake. Avsikten är inte att undersöka normbegreppets utveckling.

Greker och etrusker

I centrum för analysen står alltså metaforer med ursprung i hantverk. Hos Platon är universums skapare en demiurg, en hantverkare som vi möter i dialogerna *Staten* och *Timaios*. I det sena verket *Lagarna* jämför han lagstiftaren med en skeppsbyggare (803a) och är inne på en parallell med husbyggnad (858b). Frågan är nu om verktygen.

Det är långtifrån alltid som metaforer kommer från en konkret ursprungsdomän och landar i en abstrakt måldomän (jfr Allan 2008 s. 56, 62 f.). Det grekiska ordet *gnōmōn* betyder vinkelhake, men har också från början en bredare innebörd av indikator eller en levande expert. Den oroade kören i Aiskhylos' *Agamemnon* lyssnar på Kassandra och konstaterar (vers 1130) att den inte känner sig som toppexpert, *gnōmōn akros*, i fråga om att uttolka profetior. Latinets *norma* fungerar som en översättning av *gnōmōn* men har en snävare betydelse av snickarens eller murarens vinkelhake, och där kommer som vi ska se riktningen att enbart gå från konkret till abstrakt. Ordet *norma* förekommer på inte mindre än tolv ställen i Vitruvius' tio böcker om arkitekturen från Augustus' tid. I och för sig använder Vitruvius det grekiska *gnōmōn* för att beteckna solurets visare.

Hos grekerna kom vinkelhaken (*gnōmōn*) och murarens snöre (eller ibland linjal) (*stathmē*) tidigt att användas metaforiskt i ett rättvisesammanhang. Redan på 500-talet f. Kr. eller ännu tidigare skriver Theognis i de elegiska distika som går under hans namn att han måste döma enligt linjal och vinkelhake (vers 543), och i vers 805 lägger han dessutom till ett tredje verktyg, passaren, *tornos*. Huruvida Theognis verkligen uppträdde som domare är emellertid osäkert (Papakonstantinou 2004, Selle 2008 s. 253). Theognis har en stil som utnyttjar många metaforer. Några andra av de mer kända och ofta analyserade metaforerna är sigillavtryck (v. 19), bläckfisk som anpassar sin färg till omgivningen (v. 215) och statsskepp (vv. 667–682). Platon uppger i *Lagarna* (630a) att Theognis bodde i Megara Hyblaia, en mycket tidig grekisk koloni norr om Syrakusa, grundad i slutet av 700-talet f. Kr., och redan då med

en lantmätarmässig stadsplan; parallella långa gator fast med sneda tvärgator, alltså inte riktigt en äkta rutnätsplan. Andra författare hävdade att Theognis hörde hemma i moderstaden Megara mellan Athen och Korint. Allt detta hör till perioden för den grekiska kolonisationen i väster. För att hitta en annan pionjär för rättsliga byggmetaforer kan vi gå till profeten Jesaja, där det heter i de äldre bibelöversättningarna ”jag skall göra domen till rättesnöre” (28:17)².

I väster kom grekerna i kontakt och konflikt med många olika folk, däribland etruskerna, som tog till sig ett antal grekiska nyheter. Ordet norm, latinets *norma* med betydelsen vinkelhake, antas allmänt vara ett av de grekiska lånord som kommit in i latinet via etruskiskan. Konfronterade med ljudföljden *mn* hade etruskerna uttalsproblem som visar sig i att grekiskans Agamemnon återges som Achmemrun på speglar och gravmålningar, uppenbarligen med något slags kraftigt rullande r. På så sätt kan *norma* återgå på grekiska *gnōmona*, ackusativ av *gnōmōn* (Walde och Hofmann 1972). Det finns andra etruskiska ordformer som lever vidare i dagens svenska: cistern, form, lanterna och person brukar räknas till de grekiska lånord som förvandlats i Etrurien innan de kommit in i latinet.

Ett tydligt exempel på etruskisk rutnätsstad från 400-talet f. Kr. är Marzabotto/Kainua nära Bologna, tillkommen under den etruskiska expansionen norrut och influerad av grekiska koloniers stadsplaner. Romerska rutnätsstäder kan tänkas bero på etruskisk förmedling eller vara direktpåverkade av de grekiska förebilderna (Anderson 1997 s. 189 ff.). En annan etruskisk fackterm som övertogs av romarna är *grōma* eller *grūma* för det viktigaste lantmåteriinstrumentet, ett träkors som det hängde fyra lod från (Lewis 2001 s. 323 f.). Även detta ord förmodas återspegla det grekiska *gnōmona*. Etruskerna var välkända för sin spådomskonst, *disciplina etrusca*, som de lärde ut till romarna. Inför alla betydelsefulla beslut tog en augur auspicer. Auguren rutade in himlen i en fyrfältare och observerade sedan fåglar och väderfenomen. Beroende på i vilken ruta de uppträdde, drog han sina slutsatser. Lantmätarsynen tillämpades av etruskerna med samma målmedvetenhet på himlen som på jorden, något som vi kan utläsa ur de litterära källorna (Bouché-Leclercq 1882 s. 19 ff.). Den kritik som kom att riktas av Mommsen mot Max Webers habilitationsskrift från 1891 vittnar dock om att man ska akta sig för att dra långtgående paralleller mellan lantmåteriipraxis och det romerska rättssystemet, hur frestande det än kan vara (Radkau 2005 s. 124 f.).

² Luther översatte hebreiska *qāw* med *Richtschmur*, som blev till rättesnöre. I Bibel 2000 heter det ”jag skall göra rätten till mätsnöre”.

Mera sällan använde grekerna *gōnia* för vinkelhake, men så gör Platon i dialogen Filebos (51c), där Sokrates tar avstånd från mängdens uppfattning om skönhet. Det är inte levande varelser eller målningar som uttrycker skönhet, utan det som man åstadkommer med passare, linjaler och vinkelhakar, hävdar Sokrates. För linjal eller måttstock använde Platon ordet *kanōn* (ursprungligen = stav), vars fortsatta historia har kartlagts av Oppel (1937) i en grundläggande undersökning. Här är Platon ute efter att skapa precision i begrepps-bildningen, ett tidstypiskt utslag av 400- och 300-talens grekiska strävan efter *akribeia* (Thukydidens 1.22), och lust att göra så mycket som möjligt mätbart. På samma gång uppträder ett intresse för linjaler och vinkelhakar som inte är räta eller pålitliga. I Fåglarna (v. 1002), uppförd 414 f. Kr., låter Aristofanes stadsplaneraren Meton använda en böjd *kanōn* innan han jagas bort från scenen. Vi ska återkomma till den lesbiska linjalen hos Aristoteles.

Det lykurgiska Athen – 330 f. Kr.

Med tanke på den fortsatta metaforutvecklingen är det år 330 f. Kr. i Athen som är viktigt eftersom tre av världshistoriens mest kända tal kom att hållas då. Bakgrunden är Makedoniens krigföring och ökande dominans över Grekland. Efter Filips seger vid Kaironeia 338 f. Kr. hade han skapat det korintiska förbundet där så gott som alla grekiska stater ingick. Medlemsstaterna förband sig att inte ändra sina författningar, inte göra skuldavskrivningar och mycket annat utöver den militära alliansen med Makedonien ([Demosthenes] 17.16). Sedan Alexander den store efterträtt sin far och fortsatt planera för expansion österut, spreds det ett rykte att han skulle ha avlidit. Det blev en revolt i Thebe och den makedonska garnisonen belägrades. Athen stödde revolten ekonomiskt men inte militärt. Efter ilmarscher söderut intog Alexander Thebe 335 f. Kr., och staden lades i ruiner med undantag för templen och Pindaros' födelsehus. Operationen fungerade som en varning för andra grekiska städer, särskilt Athen, under de år som Alexander opererade i Asien.

Medan Alexander befinner sig i vad som är dagens gränstrakter mellan Iran och Afghanistan hålls det i Athen flera tal som utvecklar byggmetaforerna. Först är det fråga om ett tal av Lykurgos, som utövade ett avgörande inflytande över stadens finanser i många år och fick fram medel för både byggande och militär upprustning i Alexanders frånvaro. Lykurgos var välkänd för de många stora byggprojekt som han lyckades finansiera (Hintzen-Bohlen 1997 s. 13), däribland färdigställandet av arsenal och skeppshus i Pireus samt arbeten på

den stora Dionysosteatern³. I Lykurgos' tal mot Leokrates (9) 330 f. Kr. syftar byggmetaforen *kanōn* troligtvis för första gången på preciserade lagregler. Här uppmanar Lykurgos domarna att uppträda inte enbart som domare utan även som lagstiftare⁴ när den befintliga lagbestämmelsen saknar tillräcklig precision. Det är rimligt att se ett samband mellan den nya metaforen och Lykurgos' byggintresse.

Några månader efter Lykurgos' tal mot Leokrates håller Demosthenes det mest berömda av alla tal, Om segerkransen. Det är egentligen ett försvarstal för Ktesiphon, som några år tidigare hade föreslagit att Athen skulle hedra Demosthenes med en segerkrans för hans insatser. Här tog nu motståndaren Aiskhines fasta på en teknikalitet i sitt tal och anklagade Ktesiphon för att olagligen ha lämnat förslaget om segerkrans trots att statsrevisorerna vid det tillfället fortfarande granskade Demosthenes' ämbetsutövning som *teichopoios*, en av de ansvariga för att reparera stadens befästningar (Aiskh. 3.24, Dem. 18.113). Mycket riktigt finns det bygginslag i metaforiken. I Aiskhines' tal heter det med en utförlig bygglighet: ”Ty liksom i byggverksamhet, när vi önskar veta vad som är rätt (*orthos*) eller ej, tillämpar vi linjalen/måttstocken (*kanōn*), med vilken vi urskiljer detta, liksom att det i anklagelser för olagliga förslag återfinns en *kanōn* för vad som är rätt i trätavlan där förslaget och lagarna som det bryter mot står.” (3.199 f.). Däremot avstod Demosthenes i sitt försvarstal Om segerkransen nästan helt från byggmetaforer, fast talet inte alls är fritt från bildspråk⁵. Trots linjalmetaforen är ingenting känt om att Aiskhines skulle ha engagerat sig i byggsammanhang, till skillnad från Lykurgos och alltså även Demosthenes.

Aristoteles använde ofta byggmetaforer i sina skrifter (Bröchner 2009), men inte vinkelhaken metaforiskt. Ordet *kanōn* förekommer dock här och var i överförd bemärkelse även hos honom. Man noterar att han i likhet med den några få år yngre Lykurgos hade studerat hos Platon, även om Aristoteles gjorde det mera grundligt. I Politiken kritiserar han författningarna på Kreta för att låta ämbetsmän bli avsatta eller själva få avgå på eget initiativ under pågående ämbetsperiod, och påpekar i det sammanhanget att den individuella viljan är en osäker *kanōn* (1272^b7). I inledningen till Retoriken (1354^a26) säger

³ Han lät även bygga gymnasiet vid Lykeion och plantera träd där. Det var i detta gymnasium som Aristoteles och hans skola fanns under dessa år, innan han flydde Athen efter Alexanders död i Babylon 323 f. Kr.

⁴ ...« *énormité au point de vue juridique moderne* » (Félix Durrbach i sin textutgåva 1932). Motsvarande fras om domarna som lagstiftare dock redan hos Lysias (14.1.4). Jfr Harris (2007).

⁵ Forskares uppfattning om antalet metaforer i Om segerkransen varierar åtskilligt (23? 80?), uppenbarligen en definitionsfråga (Dover 1997 s. 129 n. 77). Aiskhines förlorade målet, lämnade hastigt Athen och kom att undervisa i retorik på Rhodos.

han att det är riktigt att inte påverka domarens känslor så att det blir som att göra linjalen (*kanōn*) krökt för användaren. Ett bevis så gott som något på att det var en levande metafor för Aristoteles. Två gånger förekommer *kanōn* metaforiskt i Etiken: den goda människan kännetecknas kanske främst av att kunna se vad som är sant i olika sammanhang och utgör själv liksom *kanōn* och *metron* (mått) (1113^a33). Samma metafor återkommer när han är inne på förhållandet mellan rättvisa och lag. Här hänvisar han till husbyggnad på Lesbos med hjälp av böjlig blylinjal för att förklara hur enstaka dekret kan ta hänsyn till särskilda omständigheter medan lagen uttrycker sig mer allmänt (1137^b30). Aristoteles utnyttjar blylinjalen som metafor i en kontext som liknar den när Lykurgos ungefär samtidigt använder *kanōn* om den enstaka lagregeln.

Norm, regel, natur och Cicero

Hundra år efter Lykurgos och Aristoteles börjar man tillämpa *kanon*-metaforen för lagen i dess helhet. Krysippos, som utsågs till ledare för den stoiska skolan 232 f. Kr., tar upp i sin definition (som återges i *Digesta* 1.3.2) av *nomos* att den ska utgöra *kanōn* för vad som är rätt och orätt, något som framhävs i Rolkes (1975 s. 205 ff., 472 f.) studie av stoikernas metaforer. Denna utveckling går igen i Rom.

Romarna använde ordet *regula* för snickarens och bygghantverkarens linjal (Ulrich 2008 s. 56), och det fungerar som översättning av *kanōn*. Cicero använder på ett ställe uttrycket *iuris norma* (*De oratore* 2.178). Uttrycket *regula iuris*, som Oppel (1937) också framhåller i sin översikt, är ett typiskt romerskt begrepp⁶. Det är inte så att hela rätten betecknas som regel eller norm för handlande, utan det rör sig som hos Lykurgos om den enstaka lagbestämmelsen. Det förekommer hos Cicero att *norma* och *regula* paras, och att dessa i sin tur kopplas till ytterligare ett metaforiskt begrepp: ett tredje byggverktyg, lodet, *perpendicularum* (*Academica* fr.8)⁷ eller till ett ickemetaforiskt begrepp, en föreskrift – *praescriptio* (*Academica* 2.140). Plinius d.y. talar i ett av sina brev (9.26) om Demosthenes som *norma et regula* för vältalare. En senare grekisk kejsartidsförfattare som Lukianos använder på samma sätt begreppsparet *kanon* och *gnomon* om stoicismens principer, som han visserligen är tveksam till (*Hermotimos* 76). För övrigt hänvisar Erasmus av Rotterdam i sina adagier

⁶ Vanligt att använda uttrycket *norma legis* även långt senare, så hos Bacon i en känd aforism (*De augmentis scientiarum* VIII.3.25) och Pufendorf (*De jure naturae et gentium* 1.7.1, VIII.3.2).

⁷ Tre byggverktyg samsas i en obetydligt äldre byggliknelse när Lucretius redogör för den epikureiska teorin för seende i Om tingens natur (4.513-521): *regula*, *norma* och *libella*. En libell är en fyrkantig ram med lodlina och fungerar som vattenpass. Poängen i liknelsen är att alla de tre verktygen kan vara behäftade med fel.

(under *Gnomon & regula*) även till två andra Lukianoscitat: i dialogen Skytern (7) är Solon betecknad som *hellēnikos kanōn* och i Harmonides (3) kopplas (som ett led i svassande beröm av en välgörarens förmåga som litterär kritiker) *gnōmōn* till *orthos kanōn*, det vill säga ”rät linjal”⁸. Vid det laget hade tydligen tanken på böjda linjaler blivit så vanlig att adjektivet ”rät” behövdes för säkerhets skull. Alla dessa verktyg, inklusive passaren, ser vi ibland avbildade i relief på romerska hantverkargravstenar. Symboltraditionen med vinkelhake och passare lever vidare hos nutidens frimurare.

Som vi återkommer till, blir förhållandet mellan rätvinklighet och natur en het fråga i det sena 1800-talets stadsbyggnadsdebatt. Av betydelse för bygganknytningen är därför när begreppen norm och natur först kopplas samman. Cicero hävdar redan i den tidiga skriften *De legibus* (1.44) att vi endast kan skilja på en god och en dålig lag *alia nisi naturae norma*, annat än genom människans inneboende känsla för vad som är rätt eller fel (Dyck 2004). Den norm, regel och föreskrift som Cicero framhåller i *Academica* 2.140 är naturens. I *De legibus* konstaterade han på ett ställe (2.61) att vissa begravningsregler följde naturen, ”som är *norma legis*”, till skillnad från andra regler som är *in more*, alltså endast utgör sedvänja. Naturens *regula* åberopar han på ett liknande sätt som måttstock i den sena skriften *De officiis* (1.110).

Några årtionden senare använder Horatius i Diktkonsten ordparet *ius et norma* om allmänna språkbruket (v. 72). Även här lyfts rätten fram på ett mycket romerskt sätt. Ur byggsynpunkt är det tänkvårt att det enda stället i Horatius’ oden där han använder det opoetiska ordet *norma* är då han beklagar att rika romares väldiga byggprojekt förstör alltför mycket av den värdefulla jordbruksmarken (*Carmina* 2.15)⁹. Här anspelar ”de gamles *norma*” på hållningen hos en rigid censor som Cato den äldre.

Nordiskt 1200-tal

Man kan inte utan vidare förbigå 1200-talets nordiska byggmetafor: *Math logh skal land byggæes*. Så inleds som bekant företalet till Jyske Lov, och samma uttryck hittas i Frostatingsloven, Upplandslagen och Njåls saga. Robberstad (1949) menar att frasen inte saknar förebild i romarrätten: *civitas fundaretur legibus* (*Digesta* 1.2.2.4), och Tamm (1988) nämner även att Livius säger något

⁸ Erasmus tar i Adagierna också upp *Lesbia regula* som ett särskilt talesätt med utgångspunkt i den böjliga blylinjalen i Aristoteles’ Etik. Den lesbiska linjalen/regeln återkommer ofta i 1600-talsengelskan (jfr under *Lesbian* 1.a i Oxford English Dictionary).

⁹ Odet inleds i Adlerbeths översättning *Åt plögen lemna Kongliga borgar snart! Få spanneland*. Se Nisbet och Hubbard (1978 s. 248).

liknande om Numa Pompilius (med verbet *condere*, 1.19.1). Men titeln på Livius' hela historieverk är *Ab urbe condita*, från stadens grundläggning, och verbet *fundo* betyder liksom *condo* jag grundlägger, inte jag bygger. Visserligen hade verbet bygga en bredare innebörd under medeltiden (bebygga, bruka ...), men man bör helst inte hävda med Robberstad att ”det er nett same ordi”. Den romarrättsliga metaforen är alltså snarare LAGAR ÄR GRUNDLÄGGNING och det sker åtminstone en förskjutning i Norden till LAGAR ÄR BYGGVERKTYG. Något som kan tala för att uttrycket har formats i Norden är allitterationen: lag, land.

Man kan enbart spekulera om att valet av metaforen i företalet till Jyske Lov, innan alla citat från Gratianus' dekret kommer, skulle kunna tyda på cisterciensordens tekniska byggintresse, en orden känd för rämligen enhetliga klosterplaner och hög byggkvalitet. Traditionellt uppfattas Gunner ha spelat en roll för företalet, han som var abbot i Øm kloster innan han 1222 blev biskop i Viborg (Jansen 1991). Hos Theognis hade vi den gamla aristokratiska metaforen STATEN ÄR ETT SKEPP. I 1200-talets Norden kan vi få reda på att STATEN ÄR ETT BYGGE.

Vägmetaforen och norm i danskan

En välkänd grupp av urgamla metaforer är LIVET EN RESA. Herkules vid skiljevägen tas upp av Cicero (*De officiis* 1.118)¹⁰. Vägmetaforen uppskattades av stoikerna. Den används av Sebastian Brant¹¹ i ett par rader av den dikt som ingår i hans företal till Ulrich Tenglers *Layenspiegel*, boken som gav en tyskspråkig version av processrättsfrågor för lekmän och utkom i många upplagor med början 1509:

Das man mit form gestalt und mass

Ist bliben auff der rechten strass

Dessa rader om att förbli på den rätta vägen översätts till plattyska och får ingå i Rostockupplagornas kommentar till den gamla rävsagan, där Mickel hamnar inför rätta, ett djurepos som har intresserat flera rätthistoriker (se Menke 1980):

Dat men mit Forme / gestalt vnd mate /

Is gebleuen vp der rechten strate.

(Reynke Vosz de olde, II.1, Rostock: Ludw. Dietz, 1539)

¹⁰ Cicero är den som först använder det besläktade uttrycket *curriculum vitae*, levnadslopp (*Pro Archia* 28).

¹¹ Brant, mest känd för *Das Narrenschiff*, var *juris utriusque doctor* och professor och vill här inskräpa att domare ska hålla sig till lagen. Jfr Knappe (1992 s. 153 ff.). Henkel (2012) framhåller Brant som en viktig källa för de intellektuellas normdiskurs kring år 1500.

Så långt gick det bra att behålla Brants rimord: mass/strass, mate/strate. Värre blev det för Herman Veigere, tidigare rådmän i Malmö, att få versraderna att rimma på danska. I hans översättning från 1555, *En Ræffue Bog*, dyker ordet norm upp för första gången i nordiska språk. Problemet för honom var att det inte gärna gick att rimma maade/stræde¹². Lösningen blev att rimma på ordet form:

*At man vdi ret værelse / Maade oc Form /
Er bleffuen vid den rette Vey og Norm
(II.1 s. 146)*

Först 1621 utkom en svensk översättning, *Reyncke Fosz*, troligen gjord av den besvärlige naturfilosofen Sigfrid Aron Forsius (Belfrage 1924), möjligtvis redan då han satt inspärrad av Karl IX ett år på Örebro slott. Här i texten står det:

*At man medh Form /sätte och måtte /
Är blefwen på then rätte Strâte /
(II.1 s. 298)*

Översättarens klumpiga rim följer den plattyska versionen, underlätat av att ordet strät har kommit in i svenskan från plattyskans *strate*. Munske (1970) noterar också att han var metriskt sofistikerad och hade övergett rapparversmättet knittel och i stället använt stavelseräknande vers¹³.

Renässansens räta vinklar

Men hur står det till med rätvinkligheten i arkitektur och stadsplanering? Här kan det finnas en konflikt mellan den räta vinkeln och naturen. I detta kan det ligga en speciell tolkning av naturbegreppet, en uppfattning som ligger närmare vårt vardagliga språkbruk. Och ska andra vinklar än de räta tillåtas?

Metaforen återvänder under renässansen från måldomänen till källdomänen på ett överraskande sätt. Den viktigaste dåtida arkitekturteoretikern, Alberti, skriver omkring 1450 i sina böcker *De re ædificatoria* (6.3, tryckt 1485) att för att användas inom byggnadskonsten måste erfarenheten (*cognitio*) tillrätaläggas enligt filosofin, *norma philosophiae*. Vad menar han med detta normuttryck? Alberti var i hög grad beroende av Vitruvius. Vad som menas med filosofi här får tolkas med hjälp av inledningen till Vitruvius (1.1.7), med andra

¹² Senlatinets *strata* (stenlagd väg) antas ha kommit in i danskan genom fornfrisiskans *strete*, inte genom det plattyska *strate*.

¹³ I den följande svenska översättningen av Eric Petri Ljung från 1746, *Reinick Fuchs eller Michel Räf*, har Brants sedelärande verser blivit färre. Här (s. 217) heter det endast att en lag är *af Gud*, och en *af wåna Fäder*, *Til Rättesnöre satt*. Den enda fadern syftar möjligen på Cicero.

ord visar det sig syfta på fysik och teknik som hos Arkimedes. Och i avsnitt 7.4 om kolonnordningarna handlar det för Alberti om att efterlikna naturen, med en fras nog påverkad av Cicero, som använder ordet natur i många olika betydelser. På ett antal andra ställen använder Alberti ordet *norma* för vinkelhake på samma sätt som Vitruvius hade gjort. Alltså samexisterar metaforen med ursprungsbetydelsen.

Den egentliga betydelsen av *norma* har gått helt förlorad i levande romanska språk, som i stället använder ord som utgår från latinets ord för fyrkant, *quadratus* (via ett rekonstruerat vulgärlatinskt verb *exquadrare* med ett motsvarande substantiv *exquadra*) för vinkelhake: *équerre* på franska, *squadra* på italienska. *Norma* används alltså endast som en stelnad metafor. Kanske har den utbredda användningen av metaforen motverkat en fortsatt användning av betydelsen vinkelhake.

Karl IX som språklig förnyare och stadsbyggare

I de två första beläggen enligt SAOB för ordet norm i svenskan – 1635, 1682 – förekommer det i ordparet ”norm och regel”. Redan 1606 använder emellertid Karl IX den latinska formen *norma* i en av sina kyrkopolitiska stridsskrifter. Den var riktad mot ärkebiskopen, som påstått att kungen i en tidigare, anonymt utgiven skrift hade visat kalvinistiska tendenser i sin uppfattning om Kristi tvenne naturer. Här framträder nu Karl IX öppet och vill i anslutning till 1577 års tyska Konkordieformel låta den ”Prophetiske och Apostoliske Skrift ware en *Norma* och Rättesnöre / ther efter wij vthi thenne Werlden lefwe kunne”. Överhuvudtaget är skriften späckad med latinska ord och citat och ett antal grekiska termer. Den teologiska försvarsargumentationen har faktiskt ett intressant samband med kungens stadsbyggande.

Redan som hertig gjorde Karl IX sig känd som ivrig byggare, och han grundade 1604 det första Göteborg på Hisingsidan med hjälp av nederländsk expertis. Att planerna på något som lätt kunde uppfattas som en nederländsk-tysk koloni, dessutom med religionsfrihet för de reformerta, inte var oproblematiske framgår av ett öppet brev som han kände sig tvungen att utfärda 1609 (Block 1918 s. 349). I Krigsarkivet finns en plan för en liten rutnätsstad på Hisingen, men det är osäkert hur mycket som hann komma till utförande innan den skövlades 1611 av danska trupper under Kalmarkriget¹⁴. Följande år skövlade svenska trupper Vä, och där blev följden att Kristian IV

¹⁴ Bramstäng (2006 fig. 11). Kungl. Myntkabinettet har en medalj med en stor ek som breder ut sig över den lilla staden, vars inrutade kvarter tydligt återges (Sjökvist 2009).

beslöt att flytta staden och nygrunda Kristianstad 1614, efter freden i Knäred föregående år. Här uppstod en av de allra första rutnätsstäderna i Norden under nederländskt inflytande¹⁵, utrustad med en riktig kanal. Gustav II Adolf flyttade några år senare platsen för Göteborg till söder om älven, där staden började att byggas under 1620-talet med en mer utbredd nederländsk stadsplan och många fler kanaler än i Kristianstad.

Rutnätsplaner och naturen

Rätvinklighet är ett begrepp som sällan förknippas med natur i betydelsen naturmiljö. De rätvinkliga rutnäten är en kontroversiell princip för stadsplanering och kräver en historisk tillbakablick.

I Politiken (1267^b23) uppger Aristoteles att Hippodamos från Miletos var ansvarig för rutnätsplanen för Pireus, tillkommen omkring 450 f. Kr. Annars ägnar Aristoteles mest utrymme åt att kritisera hans samhällsteori. Staden Rhodos utgör ett välkänt exempel på en till stora delar bevarad rutnätsplan, upprutad utan hänsyn till topografiska realiteter när den grundades 407/8 f. Kr. Antika författare uttalar sig sällan om städers rutnätsplaner; Aristoteles menar att det kan vara praktiskt med rutnätsplaner, men riskabelt i krigstider (Politiken 1330^b). Efter en stor jordbävning, troligen den som drabbade Rhodos 142 e. Kr., passerar retorn Aristeides ön och håller ett tal där han berömmar stadsplanen för dess enhetlighet med raka gator (25.6; jfr Jones 1990). Alexander den store är mer känd för sitt intresse för att grunda än att rasera städer. Tre år efter att Thebe förstörts fick arkitekten Deinokrates från Rhodos Alexanders uppdrag att planera Alexandria, en rutnätsstad liksom hemstaden.

I nyare tid saknas direktinflytande från planerna för grekiska rutnätsstäder, utan det är det romerska här lägret som står för idén. Manhattanplanen av år 1811 var en renodlad rutnätslösning, uppenbart påverkad av en lång amerikansk tradition med rötter i 1600-talets plan för Philadelphia. Det är möjligt att det finns ett antikt inflytande i 1811-systemet även på numreringen av gator och avenyer på Manhattan. Som man kan utläsa av *The Federalist Papers* (t.ex. nr 63) var flera av de amerikanska författningfäderna 1787 förtrogna inte bara med Montesquieu utan även med Polybios' historier och hans beskrivning av den romerska republikens uppbyggnad i sjätte boken (Millar 2002 s. 128 ff.).

¹⁵ Kristianopol hade tidig (ca 1600) stadsplan med nederländsk inspiration, men totalförstördes av den sextonårige Gustav Adolf samtidigt som Karl IX:s Göteborg lades i ruiner 1611. Jfr Ahlberg (2012 s. 64).

Även om man letar förgäves efter antika skrifter om stadsplanering, finns det en viktig och detaljerad beskrivning av hur romerska härläger var uppbyggda i samma bok av historierna (6.42).

Polybios ber om ursäkt för att han skriver så utförligt om romarnas lägerplaner och avslutar genom att jämföra med grekiska härläger, som inte var lika stramt organiserade utan brukade följa topografin på platsen. Denna noggranna beskrivning bör ses i relation till hans lika detaljerade genomgång av det romerska styrelseskicket, också i sjätte boken. I bägge fallen går det tydligtvis ut på att förklara den romerska statens kraftfullhet (Erskine 2013). Polybios framhäver emellertid att romarna ibland handlar i strid med både *ethos* och *nomos*, när hänsyn till det allt dominerande statsintresset får romerska ämbetsmän att avrätta sina egna söner (6.54.5). Den romerska rättsuppfattningen är alltså en komplicerad fråga för honom, och man ska tänka på att hans historier tillkom ungefär hundra år före Ciceros författarskap.

Uppgörelsen med rutnätsplaneringen sker med stor genomslagskraft först vid publiceringen 1889 av österrikaren Camillo Sittes *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen*. Här kan man visserligen hitta ett nyanserat påstående som att ”räta linjer och räta vinklar är nu för all del kännetecken för okänsliga anläggningar, men uppenbarligen är det inte det som avgör saken, ty räta linjer och räta vinklar finns också i barockanläggningar, och vilka väldiga, rent konstnärliga effekter uppnåddes inte där” (Göran Sidenbladhs översättning). Onekligen är det tal om det konstnärliga snarare än om naturen, men i Sverige möter man en omtolkning av ståndpunkten. Stadsarkitekten i Jönköping föreslog 1897 i anslutning till Sittes framställning att svensk stadsplanering skulle minnas Rousseaus trollformel ”Återgå till naturen” (Sundbärg 1897). Exakt så har Rousseau dock aldrig uttryckt sig, och för honom rör det sig inte om naturmiljön utan om människonaturen i den politiska uppgörelsen med naturrätten hos i första hand Pufendorf (Derathé 1970 s. 155 f.). Sitte själv visar inte heller något naturintresse i modern mening.

Sundbärg tänkte för sin del knappast på människonaturen och hämtade i likhet med Sitte inspiration från konsten, fast nu var det inte barockens scenografi utan det samtida friluftsmåleriet som utgjorde förebild¹⁶. Byggmästare Rudbergs rationella förslag från 1862 att rutnätsreglera Gamla stan hade

¹⁶ Natur i betydelsen naturmiljö uppträder i svenskan när Samuel Columbus använder ordet i *Den Bibliske Werlden* 1674, där landskap och djur fyller paradiskildringen. Naturmiljön ska här förstås som Guds levande uppenbarelse. Även *Den blomstertid nu kommer* har en svag relation till luthersk rationalism, och Skolverkets juridiska vägledning ser försiktigtvis psalmen mer som uttryck för tradition än religion.

lagts åt sidan, och vid mitten av 1890-talet hade rutnätsmotståndarna i Stockholm formerat sig. Vinnarna i flera svenska stadsplanetävlingar efter sekelskiftet 1900 var uppenbart påverkade av Sittes idéer och principen om topografisk följsamhet.

Sitte kom inte att stå oemotsagd. Wienarkitekten Otto Wagner höll 1910 ett föredrag vid Columbia University där han kritiserade ambitionerna att skapa konstgjorda pittoreska vyer och förespråkade storstadsplanering utgående från rutnät. Även Tony Garniers *Cité industrielle* från 1917 kontrasterade mot Sittes principer. Rutnätsstaden som mönster är ett viktigt element i funktionalismen. Le Corbusier (1925 s. 13) pekar på den växande biltrafiken och går in för rätvinkliga stadsplaner: ”Den räta vinkeln är det nödvändiga och tillräckliga verktyget för att agera eftersom den tjänar till att bestämma stadsrummet med fullständig noggrannhet (*fixer l'espace avec une rigueur parfaite*)”. Här tar han också uttryckligt avstånd från Sittes bok och stämplar hans principer som estetiska. En annan inflytelserik funktionalist, Mies van der Rohe, väljer i början av 1940-talet en campusplan för Illinois Institute of Technology som finner sig tillrätta i Chicagos totalplans rutnmönster. Modernismen kopplas här ihop på ett tydligt sätt med den äldre amerikanska rutnätstraditionen. Illinoisplanen speglas sedan i Nils Koppels planförslag i slutet av 1950-talet för vad som nu är Danmarks Tekniske Universitet (Ahnfeldt-Møllerup 2004). Polybios skulle känna igen sig i Kongens Lyngby, även om de många träden som idag har hunnit växa upp bidrar till att minska intrycket av härläger.

Upplysningstidens Norma

Den utbredda användningen av Norma som flicknamn, särskilt i USA¹⁷, har en komplicerad bakgrund. Närmaste förklaringen är Bellinis opera från 1831, i sin tur baserad på Alexandre Soumets succépjäs om barnamörderskan Norma. Hon uppträder som druidprästinna utsatt för en konflikt mellan galliska, romerska och kristna värdesystem¹⁸. Men hur har Soumet kommit på namnet, som inte är galliskt? Med tanke på det misslyckade kosmiska epos, *la Divine Épopée*, som han samtidigt skrev på och senare publicerade, är det inte långsökt att tro att inspirationen kommer från södra stjärnhimlen. Den

¹⁷ Marilyn Monroe döptes 1926 till Norma Jean. Både den fatalt vackra huvudpersonen och ett lokomotiv uppkallat efter henne heter Norma i *La Roue*, Abel Gances film från 1923.

¹⁸ Premiär för Soumets pjäs på Odéon i april 1831. Våldsamma antiklerikala upplopp hade ägt rum i Paris två månader tidigare (de Broglie 2011 s. 75ff.).

oansenliga stjärnbilden Vinkelhaken, *Norma*, på södra halvklotet fick i likhet med tretton andra stjärnbilder sitt namn av abbén La Caille 1751/52, när han genomförde en lång rad observationer från Godahoppsudden (de La Caille 1756 s. 592 pl. 20). Först kallade han den *L'Équerre et Règle de l'Architecte*, arkitektens vinkelhake och linjal. Namnet översattes och förkortades efter några år till *Norma*. Redan ett av de antika stjärnbildernas namn var teknikinspirerat, Vågen i zodiaken, och den franske astronomen gick flera steg längre med sina verktygsnamn. Konstellationen Luftpumpen, *Antlia (Pneumatica)*, var ett annat av hans omytologiska namn på stjärnbilder.

Metaforerna tar över?

I byggsammanhang är en byggmetafor som ”regelverk” problematisk. Utan att börja läsa artikeln ”Regelverk för flerbostadshus i trä” (Hagberg 2008) är det omöjligt att känna sig säker på att det handlar om träreglar. Eller om myndighetsbestämmelser, vilket sedan visar sig vara fallet som så ofta numera. Och på dagens byggarbetsplatser har laserinstrument övertagit en del av vinkelhakens, linjalens och snörets funktioner. Något har hänt även med ordet arkitektur. Går man och söker i dagens vetenskapliga artikellitteratur visar det sig att ”norm” i kombination med ”architecture” gärna handlar om sociologiskt färgade studier av fleragentsystem inom artificiell intelligens (García-Camino m.fl. 2006, Derakhshan m.fl. 2013). Så nu ingår arkitektur i ett större byggmetaforkluster, och Internet är rikt på byggmetaforer. I nuläget blir det ungefär 60 miljoner träffar när man googlar på frasen ‘Under Construction’.

Referenser

- Ahlberg, N., 2012. *Svensk stadsplanering: arvet från stormaktstiden resurs i dagens stadsutveckling*. Stockholm: Forskningsrådet Formas.
- Ahnfeldt-Møllerup, M., 2004. DTU campus 1960–2004 – En riktig campus, i *DTU campus 1829–2029*, red. E. Reitzel, [Lyngby]: Foreningen til udgivelse af Arkitektur-tidsskrift B, 25–34.
- Allan, K., 2008. *Metaphor and Metonymy: A Diachronic Approach*. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Anderson, J.C., 1997. *Roman Architecture and Society*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Belfrage, S., 1924. Översättningen av Reyncke Fosz 1621. *Nysvenska studier* 4 (4), 172–207.
- Block, H., 1918. *Karl IX som teolog och religiös personlighet: studier öfver utvecklingen af hans åskådning*. Lund: Gleerups.

- Bouché-Leclercq, A., 1882. *Histoire de la divination dans l'antiquité*, vol. IV. Paris: Ernest Leroux.
- Bramstäng, C. (red.), 2006. *Fästningen Göteborg: samlingar till stadens arkeologi*. Mölndal: Riksantikvarieämbetet.
- Bröchner, J., 2009. Construction metaphors in Aristotle: knowledge, purpose, process. *Construction Management and Economics* 27 (5), 515–523.
- de Broglie, G., 2011. *La monarchie de Juillet*. Paris: Fayard.
- Derakhshan, F., Bench-Capon, T. och McBurney, P., 2013. Dynamic assignment of roles, rights and responsibilities in normative multi-agent systems. *Journal of Logic and Computation* 23 (2), 355–372.
- Derathé, R., 1970. *Jean-Jacques Rousseau et la science politique de son temps*. Paris: Vrin.
- Dover, K., 1997. *The Evolution of Greek Prose Style*. Oxford: Oxford University Press.
- Dyck, A.R., 2004. *A Commentary on Cicero, De Legibus*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Erskine, R., 2013. How to rule the World: Polybius book 6 reconsidered, i *Polybius and His World: Essays in Memory of F. W. Walbank*, red. B. Gibson och T. Harrison, Oxford: Oxford University Press, 231–46.
- García-Camino, A., Rodríguez-Aguilar, J.A., Sierra, C. och Vasconcelos, W., 2006. A distributed architecture for norm-aware agent societies, i *Declarative Agent Languages and Technologies III*, red. M. Baldoni, U. Endriss, A. Omicini och P. Torroni, Heidelberg: Springer, 89–105.
- Hagberg, K., 2008. Regelverk för flerbostadshus i trä, *Bygg & teknik* (3), 13–14.
- Harris, E.M., 2007. Did the Athenian courts attempt to achieve consistency? Oral tradition and written records in the Athenian administration of justice, i *The Politics of Orality*, red. C. Cooper, Leiden: Brill, 343–370.
- Henkel, N., 2012. Wertevermittlung und Wissen in der Hand des Gelehrten: Sebastian Brant und sein Werk, i *Text und Normativität im deutschen Mittelalter: XX. Anglo-German Colloquium*, red. E. Brüggem, F.-J. Holzngel, S. Coxon och A. Suerbaum, Berlin: Walter de Gruyter, 13–48.
- Hintzen-Bohlen, B., 1997. *Die Kulturpolitik des Eubulos und des Lykurg: Die Denkmäler- und Bauprojekte in Athen zwischen 355 und 322 v. Chr.* Berlin: Akademie Verlag.
- Jansen, Chr.R., 1991. Et menneske på Jydske Lovs tid: bisp Gunner, i *Jydske Lov 750 år*, red. O. Fenger och Chr.R. Jansen, Viborg: Landsarkivet for Nørrejylland, 109–123.
- Jones, C.P., 1990. The *Rhodian Oration* ascribed to Aelius Aristides, *Classical Quarterly* 40 (2), 514–522.
- Knape, J., 1992. *Dichtung, Recht und Freiheit: Studien zu Leben und Werk Sebastian Brants 1457–1521*. Baden-Baden: Valentin Koerner.
- de La Caille, N.L., 1756. Table des ascensions droites [...], i *Histoire de l'Académie Royale des Sciences, Année 1752*, Paris, 539–592.
- Lakoff, G. and Johnson, M., 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago: Chicago University Press.

- Larsson, S., 2012. Metaforerna och rätten, *Retferd* 35 (2), 69–93.
- Le Corbusier, 1925. *Urbanisme*. Paris: G. Crès.
- Lewis, M.J.T., 2001. *Surveying Instruments of Greece and Rome*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Menke, H., 1980. Populäre ‘Gelehrtdichtung’ im Dienste der reformatorischen Lehre: Zu Sinndeutung und Rezeption der Rostocker Überlieferung des ‘Reineke Fuchs’, i *Reynaert, Reynard, Reynke: Studien zu einem mittelalterlichen Tierepos*, utg. J. Goosens och T. Sodmann, Köln: Böhlau, 249–281.
- Millar, F., 2002. *The Roman Republic in Political Thought*. Hanover, NH och London: University Press of New England.
- Munske, H.H., 1970. Die skandinavischen Reineke-Fuchs-Übersetzungen des 16. bis 18. Jahrhunderts, *Niederdeutsches Jahrbuch* 93, 36–53.
- Nisbet, R.G.M. och Hubbard, M., 1978. *A Commentary on Horace: Odes Book II*. Oxford: Oxford University Press.
- Oppel, H., 1937. ΚΑΝΩΝ. *Zur Bedeutungsgeschichte des Wortes und seiner lateinischen Entsprechungen (regula-norma)*, (Philologus, Suppl. 30.4) Leipzig.
- Papakonstantinou, Z., 2004. Law and social crisis in Theognis, *Dike: Rivista di storia del diritto Greco ed ellenistico* 7, 5–17.
- Radkau, J., 2005. *Max Weber: Die Leidenschaft des Denkens*. München: Carl Hanser.
- Robberstad, K., 1949. To gamle retts-ordtak, *Tidsskrift for Rettsvitenskap* 62, 321–334.
- Rolke, K.H., 1975. *Die bildhaften Vergleiche in den Fragmenten der Stoiker von Zenon bis Panaitios*. Hildesheim: Georg Olms.
- Selle, H., 2008. *Theognis und die Theognidea*. Berlin: de Gruyter.
- Sitte, C., 1889. *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen*. 1:a uppl. Wien: Carl Graeser.
- Sjövkvist, P., 2009. Ovidius, Karl IX och Göteborgs grundläggande. *Svensk Numismatisk Tidsskrift* (5), 102–108.
- Sundbärg, F., 1897. Om stadsplaner med särskild hänsyn till svenska förhållanden. *Ord och Bild* 6, 145–160, 193–213.
- Tamm, D., 1988. Med lov skal land bygges: om dansk og fremmed ret. *Ugeskrift for Retsvaesen* 122B, 313–321.
- Ulrich, R.B., 2008. *Roman Woodworking*. New Haven: Yale University Press.
- Walde, A. och Hofmann, J.B., 1972. *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*, 5:e uppl., Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
- Weber, M., 1891. *Die römische Agrargeschichte in ihrer Bedeutung für das Staats- und Privatrecht*. Stuttgart: Ferdinand Enke.
- Åström, K., 1988. *Socialtjänstlagstiftningen i politik och förvaltning: En studie av parallella normbildningsprocesser*. Lund: Lund University Press.

